

Landrettighetsundersøkelsen i Lappland 2003-2006: Lappskatten ble ikke basert på eie av landområder

Jouko Vahtola

Undersøkelsens bakgrunn, forskere og utgangspunkt

Det finske justisdepartementet arrangerte ved årsskiftet 2002–2003 en åpen tilbudskonkurranse om historieforskning vedrørende eie av landområder i de historiske lappmarkene. Eneste forslag og forskningsplan ble laget av en forskergruppe av forskere fra Uleåborgs universitet og Lapplands universitet. I begynnelsen av 2003 lagde justisdepartementet og universitetene i Uleåborg og Lappland på grunnlag av forslaget en forskningsavtale om forskning på den historiske utviklingen av bosetning og befolkning, næringer og skattlegging samt eieforhold til og bruk av land og vann i de tidligere Kemi og Torne lappmarker.

Som forskere til landrettighetsundersøkelsen inviterte Uleåborgs universitet cand.filol. (historie) Matti Enbuske, cand.filol. (historie) Mauno Hiltunen og cand.filol. (historie) Tarja Nahkiaisaja, og Lapplands universitet lic. jur., varatuomari¹ Juha Jooa. Som koordinator for undersøkelsen ble forfatteren av denne artikkelen, professor Jouko Vahtola fra Uleåborgs universitetet, utnevnt. Koordinators oppgave

har vært den praktiske organiseringen av undersøkelsen, å ta hånd om forskningsbudsjettet og å holde kontakt med forskerne med hensyn til tidsskjemaet og andre spørsmål vedrørende organiseringen. Koordinatoren har ikke blandet seg inn i forskningsarbeidets innhold, og har ikke fungert som såkalt ansvarlig leder, men hver av forskerne har vært ansvarlig for sitt eget forskningsarbeid.

Det var meningen at undersøkelsen skulle bli ferdig på to år, dvs. innen utgangen av 2004. Mens forskningsarbeidet pågikk, viste det seg likevel at arbeidet var mer krevende og omfattende enn beregnet, både når det gjaldt kildemateriale og problematikk. Imidlertid tok man også helt fra begynnelsen av utgangspunkt i at man ikke skal nøye seg med overfladiske utredninger, men at man skal etterstrebe så grundige undersøkelser som omstendighetene tillater.

I forhold til det som var planlagt ble forskningsrapportene nesten dobbelt så store, slik at det å samle inn materiale, skrive og slutføre dem krevde mer tid enn beregnet. Justisdepartementet innvilget forskerne forlenget tid med lønn, frem til september 2005. De siste manuskriptene ble levert departementet vårvinteren 2006.

Forskningsområdets viktigste del var det nåtidige Nordre Lappland-området (Enare, Utsjoki, Enontekis), men man anså som selv-

1. *Varatuomari*, tittel som kan brukes etter gjennomført praksis som advokat-, dommer- eller politifullmektig.

sagt at forskningen med full tyngde må rettes mot det historiske sameområdet, dvs. området på nordsiden av det man den gang kalte lappmarksgrensen (lapinraja), mot Kemi og Torne lappmarker. Forskningen ble tidsmessig avgrenset slik at oppmerksomheten i hovedsak skulle være rettet mot utviklingen på 1700- og 1800-tallet, som man – særlig om 1800-tallet – hadde mangelfull kunnskap om. Som slutt-punkt anså man storskiftet², som tok til i begynnelsen av 1900-tallet. Også utgangspunktet og prinsippene for storskiftet ble drøftet. I praksis måtte forskerne ut fra primærkilder utforske utviklingen også på 1500- og særlig på 1600-tallet, fordi mange av statsmaktens vedtak, rettslige praksiser og avgjørelser og utviklingsprosesser, som hadde innflytelse helt frem til 1800-tallet, oppstod og fikk sin begynnelse på den tiden, og fordi kunnskapen om disse århundrene var mangelfull.

Forskningsmålet ble i avtalen utformet ganske vidt, slik at historien om bruken av land og vann og om den rettslige utviklingen skulle forskes på i vid historisk og rettslig kontekst, dvs. i de sammenhenger der landområdespørsmålene har utviklet seg og som har hatt innvirkning på dem. Da måtte man spesielt følge den historiske utviklingen for bosetting, befolkning, næringer, skattlegging og forvaltning og deres betydning for bruk og eie av land og vann.

Utgangspunktet for undersøkelsen var forskningsarbeid som allerede forelå. Mangler ved dette viste seg å være at det hadde hull og var usammenhengende, samt at forskningen altfor snevert var blitt innrettet mot spørsmålet om eie av og bruksrett til landområder, hvorved nødvendige bakgrunnsfaktorer for at man

skulle kunne forklare og forstå fenomenet historisk var blitt ufullstendig gransket. For det andre ble det ansett som viktig at forskningen skulle bygge på sentralt, mest mulig omfattende og mangesidig, primært kildemateriale, og på en ikke-selektiv objektiv bruk av det. For det tredje var det naturlig at forskningen skulle gjennomføres i henhold til prinsippene for vitenskapelig historieforskning. Da blir fenomenene gransket ut fra sin egen tids forutsetninger i sine historiske sammenhenger uten at forskningen begynner å lete etter svar på nåtidens stridsspørsmål og etter argumenter for eller mot dem. Man har gått frem slik at man først har latt forskerne frembringe fakta og resultater, og deretter kan man på grunnlag av disse ta stilling til og besvare aktuelle spørsmål.

Ut fra disse generelle utgangspunktene har forskerne hatt frie hender til å skissere og avgrense sin forskning. Man etterstrebet også bevisst at hver av forskerne skulle kunne utføre sitt forskningsarbeid så selvstendig og uavhengig som mulig. Forskerne har jo diskutert og kommet med sine synspunkter på og tanker om forskjellige spørsmål, men ikke for noen del har man forsøkt å presse tolkningene inn i en og samme form. For eksempel har forskningskoordinatoren fått gjøre seg kjent med bare de ferdige forskningsarbeidene.

Justisdepartementet har gjennom en oppfølgingsgruppe de nedsatte fulgt med i hvordan forskningen skred frem. Mens forskningen pågikk, har oppfølgingsgruppen kommet sammen den 19.2.2003 i Uleåborg, den 30.9.2003 i Ivalo, den 21.9.2004 i Enontekis og den 26.5.2005 i Helsingfors. I møtene har man fått høre forskernes rapporter om fremgangen i forskningsarbeidet. I forbindelse med møtene er det også avholdt seminarlignende diskusjons- og utspørringsmøter ment for ”det store publikum”, der forskerne har presentert sitt forskningsarbeid og svart på spørsmål.

2. *Isojako* 'storskiftet' var en prosess med nydeling av landområder. Prosessen fortsatte lenge, og formålet med den var å slå sammen de enkelte gårdenes åkrer, beiteland og skoger slik at de ble mest mulig sammenhengende enheter.

Sammendrag av forskningsresultatene

Forskningsresultatene og underbyggingen av dem inngår i forskernes skriftlige forskningsrapporter. Disse utgis hver for seg, og er:

*Matti Enbuske: *Asutuksen ja maankäytön historia keskisessä Lapissa ja Enontekiölä 1900-luvun alkuun*. 357 sider.³

*Mauno Hiltunen: *Maailma maailmojen välissä. Enontekiön asukkaat, elinkeinot ja maanhallinta 1550 – 1808*. 351 sivua.⁴

*Juha Joona: *Entisiin Tornion ja Kemin lapinmaihin kuuluneiden alueiden maa- ja vesioikeuksista*. 315 sivua.⁵

*Tarja Nahkiaisola: *Asutus ja maankäyttö Inarissa ja Utsjoella 1700-luvun puolivälistä vuoteen 1925*. 274 sivua + liitteet.⁶

Det er altså blitt produsert forskningsmanuskript som til sammen omfatter ca. 1300 sider. Hvert forskningsarbeid er en selvstendig helhet som inneholder rikelig med forskjellige resultater om befolknings-, bosetnings- og næringshistorie, om kronens lapplandspolitiske historie og om skatlegging og bruk av land og vann. Forskerne har også laget sammendrag av sine avhandlinger og resultater, og disse skal publiseres i en rapport.

Fordi resultatene er ganske spredte enda også i forskernes sammendrag, fremlegger jeg som koordinator i det følgende et konsentrert, opplistingsaktig sammendrag av prosjektets sentrale resultater, særlig for den delen som gjelder spørsmålet om land og vann. Om urbefolkningen i lappmarkene bruker jeg den mo-

3. 'Bosetnings- og brukshistorie for landområdene i midtre Lappland og Enontekis frem til begynnelsen av 1900-tallet.' 357 sider.

4. 'En verden mellom verdener. Innbyggere, næringer og landbesittelse i Enontekis fra 1550 – 1808.' 351 sider.

5. 'Om rettighetene til land(områder) og vann i områder som tilhørte de tidligere Torne og Kemi (sv.) lappmarker.' 315 sider.

6. 'Bosetningen og bruken av land(områder) i Enare og Utsjoki fra midt på 1700-tallet frem til 1925.' 274 sider + vedlegg.

derne betegnelsen 'samer', selv om det skulle være mer naturlig å snakke om 'lapper'.⁷ Historisk sett er nemlig betegnelsen "lappalaiset" blitt brukt i det finske språket, så vel i folkesom i skriftspråket. "Lappalaiset" tilsvarer betegnelsen "lappar", som er brukt i dokumenter i hele den tidsperioden det ble forsket på.

Alle synsmåter og resultater med kildehenvisninger finnes i forskernes originalavhandlinger og presenteres her i deres navn. I rapporten nevner jeg også navnet på forskeren når den sakshelhet det gjelder i hovedsak bygges på hans/hennes forskning.

1. Forskningsmaterialets beskaffenhet

Bruk og eie av land og vann kan man hovedsakelig følge ved hjelp av dokumentmateriale som er blitt til i forbindelse med kronens forvaltning og rettspleie fra midt på 1500-tallet og fremover. Kemi og Torne lappmarker var på den tiden underlagt Den svenske statsmakten, dens lov og dens kongemakt og forvaltning. Da materialet er blitt til i forbindelse med forvaltnings- og rettshandlinger, er det her tale om pålitelig såkalt relik- eller etterlatt materiale. Der blir myndighetenes standpunkt tydelig; samenes røst og vilje kommer frem blant annet i anker og rettsprotokoller. Man må merke seg at samene i dette henseende ikke har hatt noen dårligere posisjon enn for eksempel den finske allmuen.

2. Forskningsområdet, beboere og næringer

Urbefolkningen og dens kultur i forskningsområdet, i Kemi og østre Torne Lappland, er en skogsamisk befolkning og dens kultur. Den brukte land- og vannområdene til fiske, jakt og til beiteområder for tamrein som ble holdt nærmest som husdyr. I to av områdets samebygder, Rounala i Enontekis og Utsjoki, ble det i

7. Oversetterens kommentar: Jeg har på norsk i hovedsak brukt ordet *lapp* (*lapper*, osv.), der artikkelforfatteren på finsk bruker *lappalainen* (*lappalaiset*, osv.); jf. *lapp* 'eldre betegnelse for same'.

løpet av 1600-tallet ved siden av fangst vanlig med reindrift basert på gjeting der man flytter med reinen, reinnomadisme. (Hiltunen).

Ved siden av reinnomadisme var jordbruk og husdyrhold på 1600-tallet et annet nytt fenomen bak lappmarksgrensen; Finske nybyggere brakte dem til lappmarkene fra midten av 1600-tallet, og særlig som en følge av nybyggingsplakaten i 1673, begynte også jordbruk å bli en viktig næring i Lappland. I tillegg til nybyggerne hadde også skogsamene fra siste del av 1600-tallet husdyr; sauer og kyr. Til føring av husdyrene trengte man enger. Engene ble en ny form for bruk av land for samene, og en del av lappskattelandet allerede før samene bygde nybyggergårder. (Hiltunen, Enbuske, Joonas).

3. Hvem fikk bruke lappmarkene?

I mange av de erklæringene den gav på 1500- og 1600-tallet beskyttet kronen samenes rettigheter til løsøre og fast eiendom og bruk av den, samt til uforstyrret å kunne utøve sine næringer, særlig i møte med bøndene. Men kronen nektet heller ikke bøndene fangst i Lappland, når den bare ikke forårsaket skade for samene. Også bønder som bodde sør for lappmarksgrensen hadde i lappmarkene fra gammelt av hatt nedarvede fiskevann som var ervervet fra samene. En ny historisk fase for lappmarkene begynte da kronen allerede fra Gustav Vasa av oppfordret særlig nybyggere til å flytte til Lappland, for det ble ansett at det i Lappland var tilstrekkelig med villmarksområder til at bønder og samer kunne bo side om side. (Joonas, Enbuske, Hiltunen).

4. På hvilket grunnlag ble lappskatten fastsatt?

Samenes tradisjonelle slekts- og familierelaterte besittelse og nedarving av fangstområder og -vann gikk også over til kronens retts- og skattepraksis. Samenes landområder ble kalt arvejord, og seinest fra 1690-tallet lappskat-

teland. Den lappskatt som kronen oppebar fra 1553 var en personlig skatt, som alle samiske menn som var i stand til å jakte betalte, i prinsipp som godtgjørelse for bruk av den lappmark han hadde brukt. Størrelsen på den var likevel ikke direkte knyttet til mengden av land og vann eller deres beskaffenhet; i forskningsstudiene ble det ikke funnet bevis for at disse noen gang skulle ha blitt vurdert eller målt på samme måte som bøndenes landeiendommer. Alle samer var pliktige til å betale helskatt, dvs. en personskatt etter én matrikkel (manttaali), men hvor velstående man var og hvor stor betalingsevne man hadde ble helt fra begynnelsen av tatt i betraktning, og matrikkelen ble stykket opp i brøkdeler; for eksempel kunne den samme samer for samme lappskatteland i ulike år betale skatter i samsvar med matrikler av ulik størrelse. Eielignende besittelse og bruk av lappskatteland forutsatte betaling av lappskatt. På grunnlag av ubetalte skatter kunne man gi skatteland til annen manns besittelse, og domstolen kunne også fordele mengden av fiskevann og fangstområder mer jevnt. (Hiltunen, Joonas).

Da man forberedte skattereformen av 1695, forsøkte man å utvikle beskatningen av Lappland i retning av ordinær jordbeskatning, men uten resultat. Beskatning av jord kom til Lappland først med nybyggergårdene. Man kan altså ikke bruke lappskatten som bevis på samenes landbesittelse annet enn ut fra det allmenne synspunkt at lappskatten ble betalt som godtgjørelse for eielignende besittelse av lappskatteland. Man kan heller ikke bruke lappskatten som bevis på betalerens samiskhet, for også finske nybyggere – når deres gård lå på lappskatteland – ble oppført som betalere av lappskatt etter skattereformen av 1695, før skatting etter skattingreglene av 1760. (Hiltunen, Enbuske).

5. Samebygdene eide ikke landområdene kollektivt

Man kan ikke bevise at samebygdene i Kemi og Torne lappmarker skulle hatt kollektiv eiendomsrett til landområdene i bygda. Lappskattområdene var primært i sine innehavers private, arvelige eie. Eie av lappskatteland forutsatte bostedsmedlemskap i ei samebygd og betaling av skatt. Kollektivt eide innbyggerne i ei samebygd egentlig bare beverfangsten. Det var bare innbyggerne i ei samebygd som hadde felles bruksrett (fangst, enger o.a.) til "ingenmannsland" som lå innenfor ens egen samebygds grenser. Både samer og finner som fikk løyve til og etablerte nybyggergård på samebygdområde, ble også medlemmer av samebygda. Det var som hovedregel herredstinget som allerede på 1600-tallet løste stridsspørsmål om eie og grenser, både om lappskatteland og mellom samebygder. (Hiltunen, Enbuske).

Lappmarksplakatet (lapinplakaatti)⁸ av 1673 oppfordret nybyggere generelt å flytte til Lappmarken og "å rydde de boplasser de anser passende og som de i den hensikt kan gis arvefeste til". Lappenes rettigheter til land ble ikke nevnt i plakaten i det hele tatt. Til tross for plakats generelle oppfordring til nybygging, måtte en nybygger som ville bygge og bo i et samebygdområde, i lapptinget fremvise nybyggingsløyve fra samebygda og fra det skattelands innehaver som eventuelt ble berørt av nybyggingen (Joonaa, Hiltunen).

Nybyggingsvirksomheten var ganske treg i alle lappmarkene frem til midten av 1700-tallet, og den skjedde hovedsakelig med god orden uten store strider. De første nybyggerne

var finner, men på 1700-tallet økte andelen av lokale samer. Løyve til nybyggergård ble bare sjelden avslått, og bare sjelden ble et løyve gitt mot skattesamenes standpunkt. Det eneste sammenstøtet kom på landområdene til samebygda Maanselkä i Kuusamo, dit det på 1680-tallet i et slags rush kom mange titalls savolaksiske svibrukere. Utredningen av saken varte helt til innpå 1700-tallet. I disse rettergangene etterstrebet man å verne samenes rettigheter. Allerede i bosettingsplakaten av 1695 ble overdreven svibrenning forbudt. (Hiltunen, Joonaa).

For samebygdene ble det i skattereformen av 1695 fastsatt en kollektiv skatt, men skatten ble fortsatt innkrevet personlig både fra samer og nybyggere. Bare beskatningen av nybyggerne ble knyttet til landeiendommer og husdyr. Nybyggerne ble her som landbesittere og skattebetalere likestilt med samene, og de måtte betale en høyere skatt enn samene – mot 1673-plakatens ånd (Enbuske, Hiltunen).

I samebygdområdene var det i tillegg til privateide skatteland entydig også felles landområder, som ble kalt åpne landområder, allmenninger, ødemarker eller utmarker. Også på disse landområdene hadde samene rett til å jakte, men hovedsakelig rettet eiet seg mot fiskevann, snareområder, beiteområder og enger. Når samebygdområdene var svært store, for eksempel Kitka- og Maanselkä -området i Kuusamo ca. 10 000 km², og når det der bodde 15 – 20 samefamilier, var bruk og eie av landområdet ikke særlig effektivt. Kronen festet oppmerksomhet ved dette, og også mot det at samene flyttet mye, og at størsteparten av skattelandsinnehaverne og skattebetalerne i de forskjellige samebygdene bare bodde der kort tid, og det var stor gjennomtrekk (Enbuske, Hiltunen). Da man kom til 1700-tallet, etterstrebet kronen å få fastboende nybyggere til Lappland enten det dreide seg om finner eller samer. Jordbruk fikk en sentral plass i utviklingen av Lappland og for å bekjempe fattigdom

8. Den svenske kronen gav lappmarksplakaten i 1673. Med denne erklæringen åpnet kronen lappmarkene med visse fordeler og på visse betingelser for nybyggerbosetninger som drev med jordbruk. Nybyggerne fikk ta i bruk de landområder og vann som ikke hadde noen nytte for samenes næringsliv.

blant samene. Også lappmarkene begynte man på 1700-tallet å utvikle sterkere enn før til en organisk og enhetlig del av hele riket innenfor rammen av en felles lovgivning (Enbuske).

6. Myndighetenes tolkning av eiendomsrett til lappmarken blir tydeligere på 1700-tallet

Lokale domstoler og tjenestemenn anså besittelse av samenes skattelend å ha skattenatur helt til 1740-tallet. (Joonaa). Landområde som lå utenfor privateid gårdeieendom begynte man likevel i lovgivningen (1683, 1734) å anse som kronens land. Jordbolken i lov av 1734 godkjente ikke lenger alders tids bruk som grunnlag for landbesittelse i uskiftede skoger. Ifølge statsmaktens synsmåte ble også Lappland ansett som slik allmenning. (Enbuske, Hiltunen).

Kammarkollegiets vedtak i 1742 i striden som hadde foregått om landområdeskissen for nybyggergården Haukiniemi i Kuusamo, ble til et avgjørende prejudikat for Lappmarken. Nybyggergården Haukiniemi, som var bygd på lappskattelend, ble i dette vedtaket ansett som krongård. Hele Lappmarksområdet var ifølge kollegiet kronallmenning, fordi det ikke eksisterte noen vedtekter som kunne gi grunnlag for å anse at lappskattområdene hadde skattenatur. I herredstinget for lappmarkene begynte man fra 1744 å rette seg etter det synspunkt at både lappskattelend og de nybyggergårder som var bygd på dem og på annet landområde i Lappland tilhørte kronen. (Joonaa).

Det kongelige bosettingsreglement som ble gitt i 1749 styrte bosettingsvirksomheten i lappmarkene og bruken av dem helt til slutten av 1800-tallet. Kronen brukte også strengere enn tidligere sin bestemmelsesrett over lappmarkenes bosetting, næringer og landbesittelse. Av forberedelsen til plakaten fremgår det at den primære metoden for utviklingen av Lappland var å etablere gårder og få samene til å bli bofaste på samme måte som bøndene.

Målet var å løfte samene ut av fattigdom og truende ruin. (Enbuske, Joonaa, Nahkiaisoja).

Ifølge reglementet kunne ikke jakt og fiske eller bare bruk av enger være til hinder for etablering av nybyggergård eller -gårder i et område som passet til dyrking. Med henblikk på de lappiske næringene, hvorav reindrift ble løftet frem som den viktigste, gav reglementet forrang til etablering av nybyggergårder og jordbruk. Nybyggerne ble ikke utestengt fra jakt og fiske, men man ønsket at de skulle konsentrere seg om jordbruk (Hiltunen, Joonaa, Enbuske).

7. Utviklingen går fra lappskatt til skattlegging av nybyggergårder

I alle samebygdene i Kemi Lappland og i Enontekis fantes det da man kom til 1760-tallet gamle både finske og samiske nybyggergårder, som til dels stammet helt fra 1600-tallet. Dessuten ble mange lappskattelend bebygd og befolket på nybyggervis. I overensstemmelse med kronens skattleggingsbestemmelser av 1760 ble lappskattområdene i praksis nybyggergårder i siste del av 1700-tallet, i Kemi Lappland hovedsakelig på 1760-tallet. Jordskatten og lappenes skatt ble nå skilt fra hverandre. Den rettslige stillingen for en offisielt etablert nybyggergård som var bekreftet av tinget og landshøvdingen⁹, var sterkere enn den stilling det tidligere skattelend hadde. Sentralt i etableringen var besiktigelsen, der nybyggergårdens bosted, åkrer, enger, fiskevann, jaktområder og tilgang på trevirke ble besiktiget, og som ble bekreftet i tinget. Landområde som lå utenfor skattelend var det også mulig å føye til gården ved å søke om det via besiktigelsen. På samme skattelands grunn kunne man etablere flere gårder, og tilføye blant annet enger fra utmarkene til dem. (Enbuske).

Lappskattelend ble fra 1740-tallet av borte fra rettspraksis, forvaltning og lovverk, med

9. (Sv.) *landshövding* er omtrent d. s. s. (no.) *fylkesmann*.

unntak av Enare og Utsjoki, der lappskatteområdene ble fiske- og nybyggergårder til langt inn på 1800-tallet. Når det gjelder samenes rettslige stilling, var det sentralt at skattelandene ikke ble tatt bort fra dem, men at det bare var skattelandets status som ble endret da de ble tilpasset praksisen med nybyggergårder som tilhørte kronen. Det ble også etablert nybyggergårder på det av kronens landområde som ble til overs, særlig på 1800-tallet.

Samene ble for det meste nybyggere, og også lappen ble som etablerer av nybyggergård ansett som nybygger i kronens begrepsapparat. Begrepet ”lappalainen”, ”lapp”, kom fortsatt til å bety en utøver av jakt, fiske og reindrift. Samtidig holdt samebygda på å dø ut som forvaltningsmessig og rettslig enhet og begrep, og ble erstattet med sogn og jorbokbygda. (Joonä, Enbuske, Hiltunen).

Nesten alle samer som hadde betalt lappskatt ble i alle samebygdene i Kemi Lappland for først gang i jorboken av 1763 flyttet til fortegnelsen over nybyggere. I skatteoppebørselsboka i Sompio det året ble det skrevet: ”De gamle lappene i Sompio, nå nybyggere” og i boka i Sodankylä og Kittilä: ”nybyggere, som tidligere er ført opp som lapper”. (Joonä). I 1776 ble det for midtre del av Kemi Lappland (Kittilä, Sodankylä, Sompio, Kemikylä, Kuolajärvi) ført opp 185 nybyggergårder og én lapp, mens det i de omtalte bygdene ti år tidligere hadde vært 26 gårder og 133 lapper. (Enbuske).

På samme vis ble nybyggerbebyggelsen i Enontekis, Suontavaara og Peltovuoma basert på lappskatteland, og ble nærmest rekruttert fra lokale slekter i siste del av 1700-tallet. Etablering av nybyggergårder fortsatte i livlig takt også i Enontekis på 1800-tallet, fortsatt langt på veg for det meste etablert av lokale slekter på deres gamle skattelandområder, delvis også på kronens landområder. Mange gårdeiere levde enda på slutten av 1800-tallet slik som samene. I Enontekis var ikke reindriftssamene

med i nybyggerbosettingen som i Utsjoki og Enare (Hiltunen, Enbuske).

Slik befolket de gamle skogsamiske slektene, Finsk Lapplands mest opprinnelige samebefolkning, Kemi Lappland, med unntak av de skogsamiske bygdene i Kuusamo og Enontekis. Lappskatteland ble til nybyggergårder som tilhørte kronen. Gårdene fikk 15 – 25 års skattefrihet og skattelettelser. I 1766 gav kongen skatterettighet uten innløsning til nye gårder som var etablert i Lappland. Det ble ikke gjennomført i praksis, men med ”förenings- och säkerhetsakten” av 1789 ble også arveligheten for kronens gårder styrket, og nærmet seg en arvegårds status. Det var mulig å løse ut gårdene som arve(del).

De samiske nybyggerne bevarte ”sin lappiskhet” i ulik grad. En del kunne til langt inn på 1800-tallet leve av lappiske næringer. På kronens jord som ble utenfor gårdene, kunne man jakte, drive med villreinfangst og reindrift, slå gras på engene og samle trevirke til eget forbruk. I sognene i Kemi Lappland og i Enontekis – altså med unntak av Enare og Utsjoki – ble viktige fiskevann erklært som felles allerede fra midten av 1700-tallet. Også gamle fiskevann som tilhørte gårder i nedre del av Tornedalen ble overført til de lokale nybyggernes bruk, med andre ord ”alders tids bruk” gjaldt ikke lenger som grunnlag for eie. Også nybyggerbøndene begynte å la reinflokkene sine bli merkbart større på slutten av 1700-tallet og på 1800-tallet, og lot dem ofte bli passet i reindriftssamenes raider. Av kronens land kunne man særlig i forbindelse med gårdskifter ”syne”, dvs. via besiktigelsen tilføye tilleggsland til gårdene. (Enbuske).

Gårdenes og kronens landområder i det gamle skogsamiske området ble (ut)skiftet gjennom oppmåling og kartlegging først i de midlertidige og så i de egentlige storskiftene på slutten av 1800-tallet og på 1900-tallet. Lokale innbyggere fikk også etter dette uhindret bruke kronens landområder på gammelt vis

til fiske, jakt, reindrift og til å utnytte engene. Gårder som var etablert på skatteland utviklet seg ved storskiftet til betydelige landområde-enheter. Av for eksempel samene Juho Marttiinens lappskatteland, som fikk sin begynnelse på slutten av 1600-tallet, var det i stamgårdenes besittelse etter storskiftet ca. 10 000 hektar land, 600 – 1000 ha/gård (Enbuske).

Den skogsamiske nybyggerbosetningen i det gamle Kemi og Torne Lappland ble utsatt for forfinskning og såvel genetisk som også kulturell assimilasjon hovedsakelig etter midten av 1800-tallet, da det flyttet mange finner til området. Befolkningen vokste, og det ble bygd mange nybyggergårder. Også for etterkommerne av de tidligere skoglappene ble skogsarbeid en ny, viktig næring. (Enbuske).

8. Det skapes et system av gårder i lappmarkene

Ved inngangen til 1800-tallet eide fiskersamene i samebygdene i Enare og Utsjoki likeledes sine fangstområder og fiskevann som skatteland. Ifølge gammel praksis bygde lappskatten på bruken av landområdene og på økonomisk evne. Slektene og familiene hadde egne faste bosteder, fiskevann og fangstområder som varierte etter årets syklus, kunne identifiseres ved hjelp av grensesteder, kunne selges og var arvelige. I Utsjoki utgjorde Tana älv med sine private fangstplasser stammen i fisket. Også her fantes det i samebygdene utenom skattelandene uskiftede felles landområder. (Nahkiaisjoja).

Av de viktige tradisjonelle næringene kom villreinfangsten i Enare i en vanskelig situasjon da det midt på 1800-tallet ble slutt på villreinen. En viktig årsak til krisen var at norske reindriftssamer med sine reinflokker på titusener rein i begynnelsen av 1800-tallet trengte inn på beiteområdene i Enare og Utsjoki. I tillegg til at dette jagde bort villreinen, hindret det også utviklingen av de finske samenes egen reindrift. Det sies at på samme tid sank

også avkastningen i den viktigste næringen, fisket, og medvirket delvis til at man begynte å satse på jordbruk og husdyrhold og offisielt gjøre arvelige skatteland om til gårdeiendommer. (Nahkiaisjoja).

Noen nybyggergårder reist av finner – hovedsakelig Kyrö-slekta – og samer allerede på 1750-tallet fikk nå en livlig fortsettelse. I Enare ble det i 1849-55 bygd et titall særegne fiskegårder (bosted, enger, fiskevann), som det ikke fantes noen av andre steder i Lappland og som også i fortsettelsen berget seg ved hjelp av lappskatten. Men særlig ble det bygd nybyggergårder på tidligere skattelandsgrunn og på uskiftet landområde, i årene 1831–1900 i overkant av 120, dvs. nesten alle søkerne fikk løyve. Av de som bygde gårder var 3/4 samer og 1/4 var finner. I Utsjoki ble det i 1841–55 på skatteland besikket over 20 fiskegårder. Nesten alle ble senere etablert som nybyggergårder. For etablering av nybyggergårder ble det i Utsjoki frem til år 1900 levert 110 søknader, men det ble gitt løyve til bare 60. I fiskegårdene og nybyggergårdene ble det ut fra alders tids bruk innlemmet boligfelt, fangstområder og -vann samt enger. I Enare og Utsjoki ble fiskevannene – også nybyggergårdenes – værende i privat eie og bruk frem til storskiftet. Etter årene med skattefrihet ble nybyggergårdene kronens gårder. (Nahkiaisjoja).

Fiskersamer som hadde betalt lappskatt ble altså i hovedsak nybyggere. I Enare og Utsjoki lappmarker – fra slutten av 1800-tallet i sognene – holdt den gamle kollektive lappskatten fra 1800-tallet seg, og betalingen av den var både de stadig færre fiskersamene, nybyggerne (størstedelen fiskersamer) og reindriftssamene solidarisk med på. Fiskersamene betalte sin skatteandel på tradisjonelt vis etter sin økonomiske evne, sin eiendom og sitt fiske, nybyggerne etter sine matrikler og samene på grunnlag av sine reinflokker. Nybyggerne fikk friår også fra betaling av lappskatt. Lappskatten, som fikk stadig færre betalere, ble av-

skaffet i 1924. (Nahkiaisoja).

Befolkningen, særlig i Enare, vokste sterkt i siste del av 1800-tallet også som en følge av flyttebevegelsen. Også Enare begynte å bli forfinsket – samene mistet likevel ikke sin majoritet før på 1910-tallet. Man fortsatte bosettingsvirksomheten gjennom å etablere kronskogtorp på kronens land; i Enare ble det frem til 1915 etablert 93 og i Utsjoki 21 kronskogtorp. Kronskogtorp ble etablert i stort omfang også av reindriftssamene. Noen av dem flyttet etter grensestengningen allerede fra 1850-tallet av fra Utsjoki til Enare, i årene 1880 – 1920 i overkant av 20 familier. Også fra Sodankylä, Enontekis og Norge flyttet det et titall reindriftssamer. Også dem gav kronen løyve til å bygge nybyggergård eller skogtorp i området. Kronskogtorpene ble selvstendige på 1930-tallet. (Nahkiaisoja).

I Enare ble det i årene 1902–06 gjennomført en midlertidig utskilling av tiloversblitt kronland og storskifte. Gårdene fikk etter sine matrikler ca. 400–750 ha skogsmark/ gård. Også gårdeierne fikk rett til å ha rein på beite, til å fiske og jakte utenfor sine eiendommer. I Utsjoki ble det midlertidige skiftet ikke realisert, men der fikk gårdeierne på grunnlag av et senatsvedtak (1885) etter sine behov ta skogprodukter til eget forbruk og sløydvirke også for salg, delvis fra Enare-siden. Også storskifte ble påbegynt i Enare – bl a på oppfordring fra gårdeierne – i 1911, men av mange årsaker måtte man stanse det i 1918. Lov om storskifte i Enare, Utsjoki og Enontekis ble gitt i 1925. Nå minket mengden av skattbart landområde som skulle utskilles per matrikel betydelig sammenliknet med det midlertidige skiftet. (Nahkiaisoja).

Slik gikk så vel fiskersamene som reindriftssamene i Enare og Utsjoki på 1800-tallet og i begynnelsen av 1900-tallet over til et system av gårder som ble styrt av kronen, slik som annetsteds i Kemi Lappland allerede på 1700-tallet.

9. Reindriften kommersialiseres og sprer seg til et større område. Jordskatten stabiliserer seg

Beiting av rein baserte seg enda på 1700-tallet på lappskattelend. Men det at reinflokkene stadig ble større, og at reinhjorden fritt kunne bevege seg over og beite på den andre siden av den svenske og den norske riksgrensen, som Lappekodisillen (1751) muliggjorde, gjorde ende på systemet med lappskattelend og samebygder i Rounala i Enontekis. Lappekodisillen begrenset også besittelse av skattelend til ett rike. De private lappskattelendene ble altfor små i utstrekning for de store reinhjordene. Reindriftssamenes kommersielle storskala reindrift spredte seg på 1800-tallet til nesten alle frie kronens landområder i Lappland, og forstyrret på mange måter skogsamenes fangst og odlingen på nybyggergårdene. I Enontekis gikk nybyggerne – også samene – over til å betale jordskatt på samme måte som i Kemi Lappland. (Hiltunen, Enbuske).

Spesielt i Nord-Norge og Nord-Sverige ble reinflokkene på 1800-tallet enormt store, og med i utviklingen var også reindriftssamene i Enontekis og Utsjoki. Bakgrunnen for dette var god pris på reinkjøttet og velstandsøkning. Til slutt ble det mangel på beitelend, og fjell-samer fra tre land gjette sine flokker som omfattet mange titusener reinsdyr med den rettighet Lappekodisillen gav også i Enontekis og Utsjoki, men også i Enare, samt allerede fra slutten av 1700-tallet også i de nordre delene av Kittilä og Sodankylä. På den annen side var nordmennene fiendtlig innstilt til finnenes ishavsfiske og til at de finske reindriftssamene lot hjorden beite i Norge. Konfliktene førte til at grensen mellom Norge og Finland ble stengt i 1852. (Enbuske, Hiltunen).

Den norske grensestengningen økte beittingspresset fra de svenske reindriftssamene – på det meste 60 familier – fra Enontekis og østover derfra. Det forårsaket tap og uro av mange slag, og gjorde utviklingen av rein-

driften vanskelig for de tidligere skogsamene og for reinslektene som slo seg ned i Enontekis. Til slutt ble grensen mot Sverige i praksis stengt for beiting gjennom en forskrift i 1888. Finnens beiteområder ekspanderte, og til dels medvirket det til at reindriften fikk en rask oppgang. I tillegg skattla kronen reindriftssamene lett, og tillot fri bruk av sine landområder som beitemarker (Enbuske).

I forbindelse med beitingen flyttet også mange reindriftssamiske slekter og familier over grensene. Slik vekslet det antall slekter som var registrert som samer i Enontekis betydelig på 1800-tallet, fra 6 helt opp til 24. Etter grensestengningene begynte visse reinslekter å stabilisere seg i Enontekis, og også Utsjoki og Enare fikk sine egne slekter. Blant reindriftssamene i Enontekis var det også mange samifiserte finske slekter; av de i alt 24 husholdningene i 1923 utgjorde de endatil halvparten. Storskala reindrift ble med tiden konsentrert på stadig færre hender. De samfunnene, reinbygdene, som drev med det, var velstående, svært lukkede og hierarkiske. Ekteskap ble inngått reinslektene imellom. (Enbuske).

Fra Enontekis måtte i alt ca. tjue reindriftssamiske slekter flytte til de nordre delene av Sodankylä og Kittilä og til dels videre til Enare, de eldste allerede på slutten av 1700-tallet og de fleste på 1870- og 1880-tallet. Innflytternes reinhjorder var store, og de var vanligvis svært velstående. Reindriftssamene kom til statsstyrte kronens skoger, og slett ikke til gamle reinbeiter, men til sompioboernes tidligere fangstområder for villrein. Skogforvaltningen tok vennlig innstilt imot innflytterne til sine områder, og også generelt anså skogforvaltningen på slutten av 1800-tallet at reindrift var en næring som egnet seg svært godt for dens landområder. Fra staten fikk innflytterne også landområder for etablering av nybyggergårder, i gjennomsnitt 200 hektar per gård. I 1912 var alle innflytterne unntatt én gårdeiere. (Enbuske).

I Enontekis fikk nybyggergårdene matrikler som var basert på landområdene og gårdens annen avkastning, og betalte så jordskatt i overensstemmelse med matriklene. Betalingsgrunnlaget ble kontrollert ved skatteinspeksjonene. Også i jordskatten inngikk det enda på 1800-tallet en rest av den gamle lappskatten, som var basert på fiske og jakt. Egentlig kollektiv lappskatt ("sogneskatt") var det fra slutten av 1700-tallet bare reindriftssamene som betalte. Også i deres kollektive betaling av lappskatt var det i årene 1809–1843 avbrudd, fordi det i sognets folkeregisteret nesten ikke stod oppført noen reindriftssamer. Fra da av og fremover betalte reindriftssamene fremdeles en årlig kollektiv lappskatt på 3 rubler, dvs. 12 mark, som ble gradert etter antallet rein betaleren hadde. Når det for en flokk på 750 rein ble betalt 1,68 mark i skatt, og verdien av en rein var 50–60 mark, kan man ikke akkurat si at skatten var noen stor belastning. (Hiltunen, Enbuske).

Lappskatten for fjell-, fisker- og skogsamer som var oppskrevet i jordebøkene på 1800-tallet var altså ikke for noen del basert på landområde og landeie og skatt som beviste det, slik det er blitt påstått. (Enbuske).

10. Styringen av utviklingen i Lappland har fulgt statens generelle linjer

Studiene av de gamle lappmarkenes bosetnings-, nærings-, skatleggings- og områdebrukshistorie viser at alle de fenomenene man har studert har vært utsatt for historisk utvikling og forandring, så vel på grunn av egne interne faktorer som av den politikk statsmakten praktiserte. Staten har fra det oppstod en sentralisert stat på 1500-tallet for det meste styrt utviklingen også i Lappland i overensstemmelse med allmenne rikslover og forskrifter eller ved så langt som mulig å tilpasse dem til forholdene i Lappland. Det kan også sies at staten gjennom historien, særlig i sin landområdepolitikk, har behandlet innbyg-

gerne i Lappland på en likeverdig måte som innbyggere i Lappland uten å gjøre forskjell på grunnlag av etnisitet.

Til norsk ved Hanne Elin Utvik

Kilder

Enbuske, Matti: *Asutuksen ja maankäytön historia keskisessä Lapissa ja Enontekiöllä 1900-luvun alkuun*. Oikeusministeriön julkaisuja 2006:6. Oikeusministeriö. Helsinki 2006. 352 sivua.

Hiltunen, Mauno: *Maailma maailmojen välissä. Enontekiön asukkaat, elinkeinot ja maanhallinta 1550 – 1808*. Oikeusministeriön julkaisuja 2006:5. Oikeusministeriö. Helsinki 2006. 288.

Joona, Juha: *Entisiin Tornion ja Kemin lapinmaihin kuuluneiden alueiden maa- ja vesioikeuksista*. Juridica Lapponica 32. Lapin yliopisto. Arktinen keskus 2006. 418 sivua.

Nahkiaisoja, Tarja: *Asutus ja maankäyttö Enaressa ja Utsjoella 1700-luvun puolivälistä vuoteen 1925*. Oikeusministeriön julkaisuja 2006:7. Oikeusministeriö. Helsinki 2006. 352 sivua. 343 sivua.